

## МОРАЛЬНЕ ВІДЧУЖЕННЯ КОРУПЦІЇ: ВІКОВИЙ ВИМІР

## MORAL DISENGAGEMENT OF CORRUPTION: AGE MEASUREMENT

У статті розглянуто феномен морального відчуження як такий, що відображає розрив між фактичною нечесною поведінкою людей та їхнім бажанням підтримувати позитивний власний моральний образ. Корупцію розглянуто як шкідливе соціально-психологічне та культурне явище, як дію, яка має згубний вплив, транслюючись між поколіннями від минулого до теперішнього, від теперішнього до майбутнього, створюючи ерозію соціальних норм. Викладено теоретичні основи дослідження: роботи вчених із проблем моральності поведінки в різних соціально-психологічних контекстах, включаючи розвиток дітей і підлітків, організаційну поведінку тощо. У роботі використано методологічний підхід, запропонований А. Бандурою, а саме – феномен морального відчуження представлено як сукупність із восьми когнітивних механізмів, які сприяють від'єднанню внутрішніх моральних стандартів від дій людини, полегшують її залучення до неетичної поведінки і допомагають не переживати при цьому стрес. Вісім механізмів відчуження моральної відповідальності віднесено до чотирьох груп (локусів): безпосередньо поведінка, особистісний локус актора, локус переформування наслідків поведінки та локус спотворення образу жертви жорстокого поводження. Метою емпіричного дослідження стало визначення вікової специфіки складників морального відчуження у групах дорослих респондентів (20–30 та 40–50 років). Досліджувана вибірка становила 1000 осіб, які були розподілені на дві групи: до першої групи увійшло 500 осіб віком 40–50 років, чисельність другої групи становила 500 респондентів у віці 20–30 років. Отримані емпіричні результати показали, що особливості функціонування відчуження моральної відповідальності у досліджуваних 40–50 років полягають у більшій схильності цих респондентів до суб'єктивної нейтралізації власних неетичних дій через ігнорування чи спотворення наслідків. Для представників другої групи (20–30 років) більш характерною виявилася налаштованість на використання вигідного порівняння, зміщення відповідальності, дегуманізації та приписування провини, що свідчить про більшу активність механізмів відчуження моральної відповідальності у цих досліджуваних.

**Ключові слова:** відчуження моральної відповідальності, корупція, неетична поведінка, моральність, дегуманізація, виправдання, розсіювання відповідальності, атрибуція провини.

The article examines the phenomenon of moral disengagement as reflecting the gap between people's actual dishonest behaviour and their desire to maintain a positive moral self-image. Corruption is considered as a harmful social and cultural phenomenon, as an action that has a detrimental effect, being transmitted between generations from the past to the present, from the present to the future, creating an erosion of social norms. The theoretical foundations of the research are outlined – the work of scientists on the problems of morality of behaviour in various social contexts, including the development of children and adolescents, organizational behaviour, etc. The work uses the methodological approach proposed by A. Bandura, namely, the phenomenon of moral disengagement is presented as a set of eight cognitive mechanisms that contribute to the disconnection of internal moral standards from a person's actions, facilitate his involvement in unethical behaviour and help not to experience stress at the same time. Eight mechanisms of disengagement of moral responsibility are assigned to four groups: this is the behaviour itself, the personal locus of the actor, the locus of reformulation of the consequences of behaviour and the locus of distortion of the image of the victim of abuse. The empirical purpose of the study was to determine the age specificity of the components of moral disengagement in groups of adult respondents (20–30 and 40–50 years old). The research sample consisted of 1,000 people, who were divided into two groups: the first group included 500 people aged 40–50, the second group consisted of 500 respondents aged 20–30. The obtained empirical results showed that the peculiarities of the functioning of the disengagement of moral responsibility in the studied 40–50 years old are the greater tendency of these respondents to subjectively neutralize their own unethical actions by ignoring or distorting the consequences. For the representatives of the second group (20–30 years old), the disposition to use a favourable comparison, shift responsibility, dehumanization and attribution of guilt was more characteristic, which indicates greater activity of the mechanisms of disengagement of moral responsibility by these subjects.

**Key words:** disengagement of moral responsibility, corruption, unethical behaviour, morality, dehumanization, justification, diffusion of responsibility, attribution of blame.

УДК 159.9

DOI <https://doi.org/10.32782/2663-5208.2022.44.41>

[org/10.32782/2663-5208.2022.44.41](https://doi.org/10.32782/2663-5208.2022.44.41)

**Зарічанський О.А.**

к. пед. н., доцент,

старший науковий співробітник відділу проблем інформаційно-психологічного протидорства

Науково-дослідного центру

Військового інституту

Київський національний університет імені Тараса Шевченка

Переважає більшість людей зазвичай цінує чесність, твердо вірить у власну моральність і прагне підтримувати позитивний образ себе як моральної особистості. Тим не менше тенденції до зменшення повідомлень про скоєні шахрайські, корупційні діяння ні в закордонних, ні у вітчизняних засобах масової інформації не спостерігається. Питання про те,

чому люди, які вважають себе моральними і правослухняними, у певних ситуаціях учиняють аморально, незаконно і неетично, привертає увагу дослідників у різних галузях: соціології, психології, економіці, педагогіці, філософії тощо [1; 3; 4; 20; 23].

Одним із найбільш яскравих соціальних явищ, де віддзеркалюються суперечності

між поважним ставленням до себе представників бізнесу, менеджменту, політичного класу і моральністю та чесністю поведінки, виступає корупція. Так, за 2021 р. Україна погіршила показники в Індексі сприйняття корупції й опустилася зі 117-го на 122-е місце у світі. У загальному рейтингу Україна знаходиться поруч з Есватіні, Замбією, Непалом, Єгиптом та Філіппінами. Багато важливих антикорупційних завдань у країні стоять на паузі або навіть регресують. Про корупцію як шкідливе соціальне явище написано чимало досліджень у галузі права, економіки, соціології [1–4]. Для корупції придумано чимало визначень. Корупція – це зловживання державною владою в особистих чи приватних інтересах, яке ставить громадськість у невідгдане становище, скоюючи дії, що суперечать чинному закону [14]. Часто корупція класифікується як неетична поведінка. Неетична поведінка описується як дія, яка завдає шкоди іншим і є або незаконною або морально неприйнятною для більшості спільноти [10; 12; 17]. Корупція має згубний вплив, транслюючись між поколіннями від минулого до теперішнього, від теперішнього до майбутнього, створюючи ерозію норм надійності [11]. Вона знижує довіру до політичного представництва, принижує гідність, гордість і конкурентоспроможність нації.

Розбіжності між прагненням до європейських цінностей, що всіма транслюються, і неможливістю встояти та відмовитися від незаконної корупційної вигоди мають як правові, так і психологічні корені. Люди схильні виправдовувати свою корупційну поведінку, прибігаючи до різних когнітивних схем: «не я поганий, система така», «не я один такий, усі такі», «був змушений так учиняти» тощо.

Розрив між фактичною нечесною поведінкою людей та їхнім бажанням підтримувати позитивний моральний образ себе став основою розроблення теорії морального відчуження. Моральне відчуження відноситься до набору з восьми когнітивних механізмів, які відокремлюють внутрішні моральні стандарти людини від її дій, сприяючи виправданню власної неетичної поведінки, нівелюванню почуття сорому.

Феномен морального відчуження був описаний і опрацьований А. Бандурою у його наукових студіях, присвячених моральній поведінці [5; 7; 8]. У роботах представлено вісім взаємопов'язаних когнітивних механізмів, які дають людині змогу ігнорувати внутрішні моральні стандарти та поводитися аморально, не відчуваючи супутнього страждання або сорому.

За теорією соціального пізнання внутрішній контроль працює ефективно лише тоді, коли він активований. Механізми морального відчуження відокремлюють наші внутрішні стандарти від того, як ми тлумачимо свою поведінку, роблячи їх неефективними.

Теорія морального відчуження стала благодатним ґрунтом для емпіричних досліджень у низці дисциплін і сфер, включаючи розвиток дітей і підлітків [16; 18], організаційну поведінку [2; 13], кримінологію, військову психологію, спортивну психологію тощо.

Індивідуальна схильність людини морально відмежовуватися зазвичай асоціюється з масою негативів поведінки, у тому числі злочинної [19], з агресією і залякуванням [18; 22], неправомірною службовою поведінкою і неетичною поведінкою у цілому [25], а також із безліччю негативних психологічних станів, включаючи підвищену здатність дегуманізувати інших [14; 15] і великою ймовірністю схвалення насильства щодо них.

Хоча теорія А. Бандури здебільшого обговорює моральне відчуження як процес, емпіричні дослідження моральної незаангажованості зазвичай вимірюють її як індивідуальну відмінність [20].

Дослідження, що фіксують зміну рівнів морального відчуження особистості протягом тривалого часу, були зосереджені на моральному розвитку впродовж життєвого шляху. Один із висновків цієї літератури полягав у тому, що моральна незаангажованість знижується в підлітковому віці [18].

Дж. Хайд та ін. досліджували ранні впливи на відстрочене моральне відчуження у вибірці малозабезпечених хлопців, за якими спостерігали проспективно з 1,5 до 18 років [16]. Вони виявили, що погана взаємодія дітей і батьків у віці 1,5–2 років, а також життя у бідному сусідстві виявилися значними предикторами морального відчуження у віці 15 років.

Метою дослідження є визначення вікової специфіки складників морального відчуження у групах дорослих респондентів (20–30 та 40–50 років).

У роботі використано методологічний підхід, запропонований А. Бандурою, який у роботі 2016 р. «Відчуження моральної відповідальності: як люди роблять погано і живуть із цим» [4] наголошував на важливості не гіпотетичних міркувань про моральні проблеми, як, скажімо, вивчав моральну поведінку Л. Колберг [21], а на вивченні реальної поведінки людей. Саморегуляція моральної поведінки не виступає для А. Бандури повністю інтрапсихічною категорією; на його думку,

вона виникає у взаємодії із соціальним середовищем, за допомогою реципрокних інтеракцій когнітивних, афективних та соціальних процесів [7].

Саме явище відчуження моральної відповідальності (*moral disengagement*) він визначає як механізми, за допомогою яких на різних етапах процесу саморегуляції моральні заборони індивіда активуються вибірково і не застосовуються ним до себе (тобто відчужуються) у відповідь на його шкідливу по відношенню до оточуючих поведінку [8]. Це класичне визначення, що зустрічається практично в усіх книгах і статтях А. Бандури, дещо більш образною мовою викладено С. Мур, яка у 2015 р. зробила змістовний та ємний огляд сучасних досліджень даного психологічного конструкту: відчуження моральної відповідальності означає сукупність із восьми когнітивних механізмів, які сприяють від'єднанню внутрішніх моральних стандартів від дій людини, полегшують її залучення до неетичної поведінки і допомагають не переживати при цьому стрес [25]. Вісім механізмів відчуження моральної відповідальності А. Бандура відносить до чотирьох груп (локусів): безпосередньо поведінка, особистісний локус актора, локус переформулювання наслідків поведінки та локус спотворення образу жертви жорстокого поводження. Поведінковий локус діє через три механізми:

1. Моральне виправдання (*moral justification*): застосування цього механізму полягає у використанні виправдань морального, соціального чи економічного характеру у тому, щоб обґрунтувати моральність своїх учинків. Наприклад, «виживання нашої країни залежить від вигнання цих людей» або «Бог вимагає, щоб я вбив цих людей».

2. Евфімістичний ярлик (*euphemistic labelling*): використання спеціальним чином підібраних виразів може суттєво змінити ставлення до здійснюваних жорстоких вчинків. Наприклад, словосполучення «точковий удар» або «непрямі збитки» можуть знизити руйнівність тих дій, які вони маркують.

3. Вигідне порівняння (*advantageous comparison*): порівнюючи свої вчинки із суттєво більш поганими, можна знизити враження про їх шкідливість. Наприклад, «менше з двох зол», «велика революція свого часу зажадала значно більших жертв».

Локус актора – це усунення чи навмисне розмивання вини особи, відповідальної за деструктивну поведінку. Він включає два механізми:

1) усунення відповідальності (*displacement of responsibility*) відбувається, коли актор виправдовує скоєні ним учинки соціальним тиском із боку більш авторитетної, ніж він сам, особи і мінімізує власну активність. Наприклад, найманий кат може сказати, що він підпорядковувався наказу;

2) розсіювання відповідальності (*diffusion of responsibility*) – це поширений прийом поділу провини, що мав місце, наприклад, серед співробітників концентраційних таборів або тюремників, які представляють свої дії «просто елементами величезної системи».

Щодо локусу, що дає змогу переформулювати наслідки поведінки, то тут діє механізм спотворення або ігнорування наслідків шкідливої поведінки (*disregard or distortion of consequences*). Наприклад, людина, яка вчинила аморальний учинок, може заперечувати, що хтось серйозно постраждав, або переконувати, що завдана шкода пішла навіть на користь і «загартувала» постраждалого. Так, можна згадати приказку «б'є – значить любить», що виправдовує сімейне насильство. Результатом функціонування механізмів відчуження моральних заборон індивіда виявляється його деструктивна поведінка.

До локусу, що спотворює образ жертви жорстокої поведінки, належать два механізми:

1) дегуманізація (*dehumanization*). За використання цього механізму постраждала особа подумки чи вербально прирівнюється до представників нижчого ступеня еволюції, тварини або навіть комахи, позбавленої емоцій та власних смислів, можливості переживати біль тощо; завдавши шкоди, актор ледь не робить добру справу;

2) атрибуція провини (*attribution of blame*). За використання цього механізму людина, яка робить жорстокий учинок, описує себе як «жертву» справжньої жертви, вказуючи на «провокацію». Наприклад, «вона сама попросила про це», «він мене сам змусив так учинити» [8; 9].

Якщо концепція Л. Колберга будувалася навколо стадій морального розвитку та поступового руху від інтеріоризації умовної авторитетної постаті, яка може карати за несхвальну поведінку, до абстрагування та невикористання образу будь-яких референтних постатей на постконвенційній стадії морального розвитку [21], то концепція А. Бандури констатує ситуативність та процесуальність механізму відчуження моральної відповідальності [4]. Окрім того, він описує вісім різних механізмів, які можуть бути активовані відповідно до зовнішніх обставин.

Починаючи з 1990-х років А. Бандура, його колеги та послідовники досліджували поняття відчуження моральної відповідальності у цілій низці контекстів: у зв'язку з агресивністю та цькуванням однолітків у підлітковому середовищі [18], у зв'язку з організацією угруповань ув'язнених у в'язницях, для дослідження причин неетичної поведінки в організаціях [12], для вивчення чинників прийому спортсменами допінгу, а також для оцінки ворожого ставлення до «чужинців» – представників інших культур і при цьому – звеличення «своїх», а також для виправдання військових дій на території чужої країни. Сам А. Бандура займався дослідженнями підліткової агресії, а також приділяв увагу питанням пояснення причин тероризму [6].

Співавтор А. Бандури у проєкті зі складання першого опитувальника Дж. Капрара розробив шкалу відчуження моральної відповідальності в галузі громадянської поведінки (civic moral disengagement), питання якої стосувалися, наприклад, ставлення до забруднення навколишнього середовища або корупції [14]. Було показано, що високі бали за цією шкалою частіше отримують чоловіки, і що бали за цією специфічною шкалою корелювали з оцінками за загальною шкалою відчуження моральної відповідальності, розробленою А. Бандурою та його італійськими колегами [14].

У 2012 р. С. Мур опублікувала зі співавторами дослідження з кількох етапів, у якому було валідизовано опитувальник, що оцінює рівень відчуження моральної відповідальності в організаційному контексті, а також описано поведінкові кореляції цієї схильності [25]. Автори змогли показати, що схильність відключати моральну оцінку власних непристойних вчинків є предиктором неетичної поведінки (на основі самозвіту та експертної оцінки з боку керівника та колег респондента), здійснення підробок та махінацій, прийняття рішень на свою користь у робочому контексті.

Як уже зазначалося, наша робота мала за мету дослідити вікову специфіку психологічних моделей, використанням яких люди виправдовують власну неетичну, аморальну, незаконну поведінку, зокрема механізм морального відчуження.

Моральне відчуження пов'язане із застосуванням певного «психологічного маневру». Як приклад, моральне виправдання передбачає когнітивну реконструкцію зазваної поведінки. А. Барський [12] стверджував, що люди, як правило, не бажають поводитися неетично, як у випадках корупційної поведінки, за винятком випадків, коли вони знаходять виправ-

дання для такої поведінки. Психологічний процес, що відбувається, полягає у тому, що ця поведінка розглядається учасниками як така, що все ще несе моральні цінності, наприклад корисна для організації або коли член парламенту розглядає корупцію як «мастило для розвитку». У таких випадках моральними судженнями нехтують заради інтересів особи.

Оцінка морального відчуження може бути використана різними державними чи приватними установами для виявлення осіб із зони ризику або тих, хто схильний до корупції.

**Емпірична база дослідження.** Досліджувана вибірка становила 1000 осіб, які були розподілені на дві групи: до першої групи увійшло 500 осіб віком 40–50 років, чисельність другої групи становила 500 респондентів у віці 20–30 років. Групи були урівняні за статтю, до кожної з них було включено 250 жінок та 250 чоловіків. Усі досліджувані мали досвід адміністративної роботи.

Результати дослідження відчуження моральної відповідальності в осіб різного віку подано в табл. 1.

Установлено, що серед складників поведінкового локусу морального відчуження у другій групі на відміну від першої більші вірогідно показники зафіксовано за шкалою «Вигідне порівняння» ( $12,73 \pm 0,70$  та  $10,06 \pm 0,41$ ; при  $t=2,84$ ,  $p \leq 0,01$ ). Серед складників особистісного локусу морального відчуження вірогідно більші показники встановлено за шкалою «Зміщення відповідальності» також у другій групі ( $11,66 \pm 0,63$  та  $9,12 \pm 0,81$ ; при  $t=2,48$ ,  $p \leq 0,01$ ). Суб'єкти заперечують свою відповідальність і приписують це зовнішнім чинникам (наприклад, через тиск із боку керівника або через те, що інші люди також учиняють подібні неетичні дії). Це робиться для того, щоб мінімізувати власний внесок особи в учинок, який завдає шкоди іншим. Найчастіше це відбувається у таких виразах, як «мене не стосується, що фірма займається підкупом чиновників» або «я відіграв таку малу роль, що насправді не є відповідальним». Деякі висловлювання на кшталт «ніхто від цього насправді не постраждав» або «ці копійки ні на що не впливають у такій величезній компанії...» описують цей механізм.

Окрім того, у локусі спотворення образу жертви жорстокої поведінки вірогідно більші показники зафіксовано у другій групі за шкалами «Дегуманізація» ( $16,72 \pm 0,73$ ) та «Атрибуція провини» ( $16,5 \pm 0,69$ ) на відміну від першої групи ( $13,19 \pm 1,10$  та  $14,02 \pm 0,83$ ) при  $t=2,67$ ,  $p \leq 0,01$  та  $t=2,30$ ,  $p \leq 0,01$ . Стосовно локусу переформулювання наслід-

Показники відчуження моральної відповідальності в осіб різного віку ( $M \pm m$ )

Шкали	1 група	2 група	t	p
<b>Поведінковий локус</b>				
Моральне виправдання	13,85±1,59	14,51±1,24	0,33	–
Евфемістичний ярлик	13,44±1,33	14,59±1,39	0,59	–
Вигідне порівняння	10,06±0,41	12,36±0,70	2,84	0,01
<b>Особистісний локус</b>				
Зміщення відповідальності	9,12±0,81	11,66±0,63	2,48	0,01
Розсіювання відповідальності	12,14±1,40	13,35±1,16	0,67	–
<b>Локус переформулювання наслідків поведінки</b>				
Спотворення наслідків	16,18±1,13	12,71±1,05	2,25	0,01
<b>Локус спотворення образу жертви жорстокої поведінки</b>				
Дегуманізація	13,19±1,10	16,72±0,73	2,67	0,01
Атрибуція провини	14,02±0,83	16,5±0,69	2,3	0,01

ків поведінки було виявлено, що у першій групі показник за шкалою «Спотворення наслідків» (16,18±1,13) вірогідно перевищує показник за цією шкалою у другій групі (12,71±1,05) при  $t=2,25$ ,  $p \leq 0,01$ . Спотворення наслідків і дегуманізація позбавляють або звільняють людей від депресії або дискомфорту/дисонансу, що виникають як очікувані наслідки такої поведінки. Викривлення може бути у формі вираження або переконання, що корупція нікого не приносить у жертву (без жертв).

За шкалами «Моральне виправдання» (13,85±1,59 та 14,51±1,24;  $t=0,33$ ) «Евфемістичний ярлик» (13,44±1,33 та 14,59±1,39;  $t=0,59$ ) (поведінковий локус відчуження моральної відповідальності) та «Розсіювання відповідальності» (12,14±1,40 та 13,35±1,16;  $t=0,67$ ) (особистісний локус відчуження моральної відповідальності) перша та друга групи вірогідно не відрізняються.

Отже, представники першої групи виявилися більш схильними до ігнорування, знецінювання наслідків власних неетичних учинків, що дає змогу уникнути вирішення моральної дилеми, оскільки наслідки неетичної поведінки у такому разі виглядають мінімізованими чи неочевидними.

Друга група характеризується більшою впевненістю у тому, що неетичні дії можуть бути корисними або мати альтруїстичний характер, ставши на заваді більшим людським стражданям. Цим досліджуваним більш притаманною є більша схильність знаходити пояснення своєї поведінки у соціальному тиску, який здійснюють особи, наділені владними повноваженнями або більш авторитетні, що дає змогу суб'єкту мінімізувати власну ініціативу у здійсненні неетичних вчинків. Також для цієї групи притаманна більш виражена спрямованість на сприйняття об'єктів своєї неетич-

ної поведінки як таких, котрі втратили позитивні людські якості, що дає змогу вивести їх за межі суб'єктивного виміру гуманності. Крім того, друга група відрізняється більшою схильністю під час здійснення неетичних учинків указувати на «провокауючу» ситуацію, у якій у силу незалежних від них обставин ці досліджувані були змушені повести себе певним чином у відповідь на «провокацію» об'єкта неетичної поведінки.

Висновки з проведеного дослідження. Класична дискусія про соціальне сприйняття показує, що кожна людина дотримується неявної теорії про себе та інших, які впливають на її ставлення та поведінку. Близько 20 років тому було введено нове поняття, що описує загальний механізм (відчуження моральної відповідальності), який конструюється у досвіді та захищає самооцінку індивіда за рахунок незастосування до себе внутрішніх моральних санкцій в умовах невідповідності власної поведінки загальноприйнятим моральним нормам. Відчуження моральної відповідальності – важливий психологічний конструкт, застосування якого до опису та пояснення такого соціально-правового феномену, як корупція, виявляється продуктивним.

У цій статті отримано емпіричні дані щодо специфіки складників морального відчуження у різних вікових груп. Отримані емпіричні результати свідчать, що особливості функціонування відчуження моральної відповідальності у досліджуваних 40–50 років полягають у більшій схильності цих респондентів до суб'єктивної нейтралізації власних неетичних дій через ігнорування чи спотворення наслідків. Для представників другої групи (20–30 років) більш характерними є налаштованість на використання вигідного порівняння, зміщення відповідальності, дегуманізації та приписування провини, що свідчить про більшу активність

механізмів відчуження моральної відповідальності цими досліджуваними.

Оскільки корупцію та сприйняття корупції можна розглядати не лише як соціально-психологічні, а й як культурні явища, які залежать від того, як суспільство розуміє правила та що воно вважає відхиленням, то *перспективним* убачається подальший розвиток як концептуальних, так і суто практичних ракурсів зазначеної проблеми. Вивчення психологічних складників корупції, її соціального сприйняття різними групами населення, специфіки їх механізмів виправдання власної неетичної поведінки відкриває нові можливості для врахування зазначених напрацювань у розробленні педагогічних, соціальних, психологічних програм профілактики і попередження цього негативного явища.

#### ЛІТЕРАТУРА:

1. Abraham J. and Pane M. M. Corruptive tendencies, conscientiousness and collectivism. *Procedia – Social and Behavioral Sciences*. 2014. Volume 153. № 16. P. 132–147.
2. Anand V., Ashforth B. E. and Joshi M., 2004. Business as usual: The acceptance and perpetuation of corruption in organizations. *Acad. Manage. Exec.*, 18. P. 39–53.
3. Ariely D., 2012. *The (Honest) Truth about Dishonesty*. Harper Collins Publishers, New York. ISBN: 0007477333. P. 304.
4. Bandura A. *Moral Disengagement: How People Do Harm and Live With Themselves*. New York, NY : Worth Publishers, 2016. 446 p.
5. Bandura A. Selective moral disengagement in the exercise of moral agency *Journal of moral education*. 2002. Vol. 31. № 2. C. 101–119.
6. Bandura A. The role of selective moral disengagement in terrorism and counterterrorism. *Understanding terrorism: Psychosocial roots, consequences, and interventions / eds F. M. Moghaddam, A. J. Marsella*. Washington, DC, US : American Psychological Association, 2004. P. 121–150.
7. Bandura A., Barbaranelli C., Caprara G. V., Pastorelli C. Mechanisms of moral disengagement in the exercise of moral agency. *Journal of Personality and Social Psychology*. 1996. Vol. 71. № 2. P. 364–374.
8. Bandura A., 2002. Selective moral disengagement in the exercise of moral agency. *J. Moral Educ.* № 31. P. 101–119.
9. Bandura A., Caprara G. V. and Zsolnai L., 2000. Corporate transgressions through moral disengagement. *J. Hum. Values*. № 6. P. 57–64.
10. Barkan R., Ayal S. and Ariely D., 2015. Ethical dissonance, justifications and moral behavior. *J. Pers. Soc. Psychol.* № 74. P. 63–79.
11. Barr A. and Serra D., 2010. Corruption and culture: An experimental analysis. *J. Public Econ*. № 94. P. 862–869.
12. Barsky A., 2011. Investigating the effects of moral disengagement and participation on unethical work behavior. *J. Bus. Ethics*. № 104. P. 59–75.
13. Campbell J. L. and Goritz A. S., 2014. Culture corrupts! A qualitative study of organizational culture in corrupt organizations. *J. Bus. Ethics*. № 120. P. 291–311.
14. Caprara G. V., Fida R., Vecchione M., Tramontano C., Barbaranelli C. Assessing civic moral disengagement: dimensionality and construct validity. *Personality and Individual Differences*. 2009. Vol. 47. № 5. P. 504–509.
15. Detert J. R., Trevino L. K. and Sweitzer V. L., 2008. Moral disengagement in ethical decision making: A study of antecedents and outcomes. *J. Applied Psychol.* № 93. P. 374–391.
16. Haidt J., 2001. The emotional dog and its rational tail: A social intuitionist approach to moral judgment. *Psychol. Rev.* № 108. P. 814–834.
17. Garofalo C., Geuras D., Lynch T. D. and Lynch C. E., 2001. Applying virtue ethics to the challenge of corruption. *The Innovation Journal: The Public Sector Innovation Journal*. 2001. Vol. 6 (2). Article 2. URL: [https://doi.org/10.21963/innovationjournal.v6i2.garofalo-geuras-lynch\\_virtue-ethics-corrupt.pdf](https://doi.org/10.21963/innovationjournal.v6i2.garofalo-geuras-lynch_virtue-ethics-corrupt.pdf)
18. Gini G., Pozzoli T., Hymel S. Moral disengagement among children and youth: A meta-analytic review of links to aggressive behavior. *Aggressive Behavior*. 2013. Vol. 40. № 1. P. 56–68.
19. Gino F., 2015. Understanding ordinary unethical behavior: Why people who value morality act immorally. *Harvard Business School*. URL: <https://www.hbs.edu/faculty/Pages/item.aspx?num=49080>
20. Juneman Abraham, Julia Suleeman and Bagus Takwin, 2018. Psychological mechanism of corruption: A comprehensive review. *Asian J. Sci. Res.* № 11. P. 587–604.
21. Kohlberg L. The Psychology of Moral Development: The Nature and Validity of Moral Stages. *Essays on Moral Development / ed. by L. Kohlberg*. Vol. 2: The Philosophy of Moral Development. San Francisco: Harper & Row Publishers. 1984. 768 p.
22. Leidner B., Castano E., Zaiser E., Giner-Sorolla R. Ingroup Glorification, Moral Disengagement, and Justice in the Context of Collective Violence. *Personality and Social Psychology Bulletin*. 2010. Vol. 36. № 8. P. 1115–1129.
23. Melgar N., Rossi M. and Smith T. W., 2010. The perception of corruption. *International Journal of Public Opinion Research*. Vol. 22, Is. 1. P. 120–131. URL: <https://doi.org/10.1093/ijpor/edp058>
24. Moore C. Moral disengagement. *Current Opinion in Psychology*. 2015. Vol. 6. P. 199–204.
25. Moore C., Detert J. R., Baker V. L., Mayer D. M. Why Employees Do Bad Things: Moral Disengagement And Unethical Organizational Behavior *Personnel Psychology*. 2012. Vol. 65. № 1. P. 1–48.
26. Moore C., 2008. Moral disengagement in processes of organizational corruption. *J. Bus. Ethics*. № 80. P. 129–139.